XV. FIATAL MŰSZAKIAK TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAKA

Kolozsvár, 2010. március 25-26.

PINCEUTCÁK AZ ÉRMELLÉKEN - SZÉKELYHÍD

KÁNTOR Anita

Abstract

This study is a summary of an architectural documentation of a summer student practice which was held last year in the Érmellék region. The location of the more than hundred wincellars in the settlement mirrors the configuration of the terrain and shows the image-determining role of the exceedingly varied 'cellarstreets'. From the plan of the winecellars can deduce the place of the winemaking, and the plans drawn side by side rise questions to think further about. The relative and the absolute age-determination of the facades needs further explorations, so here I would like to rise attention to the great variety of forms on the front elevations while making careful assumption. The building technology of winecellars, as well as the cultural and social connections of winemaking and the location and layout of the cellars requires additional researches.

Key words:

Architecture, wine culture, winecellars, Érmellék

Összefoglalás

Jelen tanulmány egy építészhallgatókkal az Érmelléken végzett nyári felmérő gyakorlat eredményeként létrejött tervdokumentáció elemzéséből született. A száznál több pince elhelyezkedése a településen belül szépen tükrözi a domborzati viszonyokat és a falvanként nagy változatosságot mutató pinceutcák település-arculatát meghatározó szerepét. Az alaprajzi kialakításból következtetni lehet a szőlőfeldolgozás helyére, s az egymás mellé rajzolt alaprajzok több továbbgondolandó kérdést vetnek fel. A homlokzatok relatív és abszolút datálása további kutatást igényel, így itt csak a kialakítás formagazdagságára hívom fel a figyelmet és óvatos feltételezésre vállalkozok. További kutatást igényel a pincék építéstechnológiájának vizsgálata, valamint a szőlőfeldolgozás és a pincék elhelyezkedésének, kialakításának kultúrtörténeti és társadalmi összefüggései.

Kulcsszavak:

Építészet, borkultúra, borospincék, Érmellék

1. Bevezetés

Az Érmellék Románia és Magyarország határán, Hajdú-Bihar, Bihor és a korábbi Szatmár megyék érintkezésénél, délnyugat-északkelet irányban terül el. A Kárpát-medence történelmi borvidékeinek egyike (Nagyvárad szőlőterületeivel a Bihari borvidéket alkotják), szőlő- és borkultúrájának gyökerei egészen a középkorig visszavezethetők. „*A debreceniek (az érmelléki birtokaikra vonatkozó – K. A.) extráneus szőlőbirtoklása [...] a 13. századtól adatolható. Források hiányában azonban a bihari borvidék és az Alföld extráneus kapcsolatrendszere csak a 16. század közepétől vázolható fel*” [2]

Mivel a bor különleges aromájának, erejének kialakulásához 5-10 évre is szükség lehet, az érmelléki bortermelő gazdák – termésük mennyiségétől függően – nagy méretű pincéket építettek. Ezek közül mértünk fel Székelyhídon 124 pincét (alaprajz, homlokzat) és további 53 homlokzatot, valamint Szalacson 50 pincét és további 46 homlokzatot, összesen 174 pincét és még 99 homlokzatot. A székelyhídi felmérés képezi jelen tanulmány vizsgálati tárgyát és próbálja meg bemutatni a pincék meghatározó szerepét egy település életében.

2. A földrajzi terepviszonyok és a pincék elhelyezkedése

A legszembevetőbb dolog a pincék elhelyezésével kapcsolatban, hogy az építetők mennyire kihasználták a természeti környezet adottságait, s hogy a domborzati lehetőségekhez alkalmazkodva alakították ki a borfeldolgozás és bortárolás épületeit. Az északkelet-délnyugat irányban húzódó Ér folyóvölgyét keleten és nyugaton szőlőművelésre alkalmas teraszok szegélyezik. A nyugati terasz talaja lösz, amely kitűnő termőföld, a keleti terasz meredekebb és talaja agyagos, ezáltal alkalmasabb pincék építésére. Ez a magyarázata annak, hogy a keleti teraszon a domboldalakba folyosó-szerűen beásott, összefüggő sorokat alkotó pincék találhatók (Szalacs, Ottomány, Éradony, Asszonyvására, Kiskereki, Székelyhid, Diószeg, Hegyközszentmiklós, Nagykágya), míg a nyugati teraszra a szőlőspajta a jellemző. Ez a földrajzi adottságbeli eltérés tükröződik a szőlővel beültetett területek elnevezésében is: a keleti teraszokon a szőlőhegy, míg a nyugati (Magyarországra is átnyúló, az alföldi szőlőkultúrával kapcsolatban lévő) részen a szőlőskert kifejezést használják.

Székelyhid az Ér keleti teraszainak egyikén helyezkedik el. A felmért pincék mindegyike részben vagy egészben boltozott, melynek okát elsősorban az Érmellékre jellemző laza vagy közepes kötöttségű homok, illetve agyag ágyazati kőzetben kell keresnünk. A laza kötöttségű talajokon belül a humuszkarbonát és földes kopár (az anyakőzetig lepusztult, puha üledékes kőzeten képződött talaj), míg a közepes kötöttségűeken belül a csernozjom barna erdő- és a barnaföld talajok a dominánsak. [1] Helyenként azonban találunk erősen kötött talajokat is, amelyek képesek az átboltozódásra, így ezeknél a pincéknél nem készül téglaboltozat. (*Értarcsa-Temető utcai pincesor, Szalacs-Kisburga középső pincesor*) A pincék falán még ma is látszik a készítés – a különböző szerszámok lenyomatai a boltozaton – folyamata, melynek vizsgálata és feltárása folyamatban van.

A székelyhídi pincék többségét a hajdani Ér folyó árterületénél magasabban helyezték el, így a pincék egész évben a bor érésének megfelelő hőmérsékletet (10-14 °C) és megfelelő páratartalmat biztosítottak. A kivételt a Királykút utca mentén található pincék képezik – a magtártól a Mátyás dombig –, melyek olyan mélyen helyezkednek el, hogy sok helyen áll bennük a víz, a falakat fekete penész lepte be, s így többé nem alkalmasak bor tárolására.

A felmért pincék között a relatív szintkülönbség ~16,00 m. A legmagasabban a sósúti uradalmi pince helyezkedik el – közvetlenül a Stubenberg-kastély alatt –, míg a legmélyebben fekvő pince a Királykút utcán található. (Királykút utca 13. pince)

A pincék a településen belül kétfajta elrendezést követnek: vagy úgynevezett pinceutcákat alkotnak, melynek egyik (Kápolna sikátor, Királykút utca, Mozi sikátor) vagy mindkét oldalán (Csengősbolt sikátor, Sósút, Varró sikátor) helyezkednek el a pincék, vagy pedig egy kisebb domb oldalába mélyednek minden irányban, ahogy a terepviszonyok megengedték (Temető utca, Veresdomb). Azonban ha a pinceutcák felméréseit összerajzoljuk és megfigyeljük egymáshoz viszonyított elhelyezkedésüket mind magassági, mind alaprajzi tekintetben, és rávetítjük Székelyhíd domborzati térképére, azt kell észrevennünk, hogy tulajdonképpen itt sem történik más, mint hogy egy nagyobb domb körül helyezkednek el, utcánként annak oldalába mélyedve, egymás alá-fölé benyúlva egy összefüggő szövetet alkotva a település alatt.

A településen kívül is helyezkedik el a Zajgóvölgy-pinceutcája, amely az egyik promontórium, az úgynevezett Nagyhegy területén található. Az 1868-as térképen szépen kirajzolódik a vonala a szőlőhegy Nagykágya felőli részén, a Fábry-pincével együtt. A térkép elemzését jelen tanulmány terjedelme miatt nem vállalhatja fel, így csak megemlítem, hogy rajta még legalább hat pincesor fel van tüntetve, melyeket ott tartózkodásunkkor nem volt alkalmunk felkutatni. Azonban a térkép és a felmért pincék alaprajzi kialakítása alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy ebben az időben a szőlőhegy területén elhelyezkedő pincék állandó kint lakásra szolgáltak, s hogy a szőlőhegyi rendszabályok Székelyhídon nem tiltották a kint lakást, mint például Margittán. [5]

3. A pincék mérete, alaprajzi kialakítása és a borfeldolgozás kapcsolata

A pincék szélességi és hosszúsági méretére vonatkozólag Mózes Teréz ad tájékoztatást, leírva, hogy a pincék „szélessége 2,50-2,80 m, és csak kivételesen éri el a 3,50 métert” [4], amely megállapítás az Érmellék egészére vonatkoztatva igaz lehet, Székelyhíd esetében azonban mást mutatnak a felmérések. A szélességek esetében csak a pincék 8,87% (11 db) esik az általa megjelölt értékek közé, míg a pincék zöménél a 2,00-2,50 m szélesség az általános (46,77%-57 db). A 2,80-3,50 m terjedő szélességet a pincék 16,13 %-a (20 db) éri el, s egy jelentős – 24,19%-30 db – részük szélesebb, mint 3,50 m. A legkeskenyebb pince 1,72 m – Varró sikátor 11 -, míg a legszélesebb a sósúti kéthajós uradalmi pince, hajónként 5,50 m-rel. A hosszúsági méretekre vonatkozó megállapítása – „hosszúsága 6-30 m között változik” [4] – esetünkben is helytálló, a pincék 68,55 %-a (85 db) tartozik a megadott tartományba, míg 12,90 %-a 30 m-nél hosszabb. A leghosszabb pince a Sósút 34 – 62,75 m. (Meg kell jegyezni, hogy az adatok a 2009. év nyarára vonatkoznak, a felmérés során ugyanis sok beomlott vagy lefalazott pincével találkoztunk, melyek eredetileg hosszabbak voltak.)

A közetminőség és bortárolási igény függvényében a pincék alaprajzi és építéstechnológiai megoldása változatos. Az Érmelléken előforduló pincéket Mózes Teréz 4 típusba sorolta kialakításuk szerint: 1) *felszín alatti homokpadba mélyített vagy földbe vájt lyukpince*; 2) *felszín alatti lyukpince felszín fölött épített prэшázsal*; 3) *felszín fölött épített, utólag földdel borított lyukpince*; 4) *borház alatt kialakított pince*. [4]

A felmért pincék az első három típusba tartoznak, abból is a legtöbb két részből áll – a gádorból vagy gátorból és a tulajdonképpeni pinceágból (89,52%-111 db). A gádor kialakítása lehet egyenes, ha nincs szintbeli különbség a pince és a bejárat padlószintje között (a szalacsi felmérések mindegyik pincéje ide sorolható a gádor és pince viszonyát vizsgálva, míg Székelyhíd esetében inkább a lejtős kialakítás dominál), illetve lehet lejtős kialakítású, ha szintkülönbség van. Az első esetben a gádor általában keskenyebb mint a pinceág, hogy a mikroklimát biztosítani tudják és minden esetben ajtó választja el egymástól a két teret. A második esetben a szintkülönbség látja el ezt a feladatot. Az idős pincetulajdonosok úgy tartják, hogy a legjobb pincék azok, amelyeknél a bejárat ajtó küszöbének magassága egy síkba esik a pinceág ajtajának szemöldök vagy boltozatának záradék magasságával. Úgy tűnik, hogy noha ezt a „szabályt” a legtöbb pincetulajdonos ismerte, mégis csak kevesen követték a pincék tényleges megépítésében.

Lejtős gádornál háromféle kialakítást dokumentáltunk: 1) rámpás/lejtős; 2) lépcsős; 3) lépcsős-rámpás/lejtős. Az első kettő nem szorul magyarázatra. A harmadik esetben a lépcsőt mindig középen helyezték el, mellette kétoldalt pedig keményfa gerendákat építettek be, hogy a lépcső ne akadályozza a hordók pincébe való lejuttatását, illetve tönkre ne tegye azt. A lépcső egyaránt szolgálta a láb biztonságosabb megtámasztását és a pincébe való könnyebb lejutást is. Sok pincében akkor is beépítették a gerendákat, ha a gádor kialakítása rámpás volt és hiányzott a lépcső. Ha nagyon meredek volt a gádor lejtése vagy nagyok voltak a hordók, a pincébe való lejuttatásukhoz kötelet használtak segítségként. Székelyhídon a homlokzatok többségénél az áthidaló fölött négyzetes nyílás látható. Ennek kettős funkciója van: egyrészt hozzájárul a pince szellőzéséhez, másrészt itt vetik keresztül a kötel(ek)et a hordók lejtőn való megtartására.

A leírtakból kitűnik, hogy az ilyen típusú pincéknél lehetetlen volt a szőlő pincében való feldolgozása, így azt kell feltételeznünk, hogy ebben az esetben a feldolgozási folyamat a szőlőhegyen zajlott, s a hordókat csak tárolás céljára szállították a pincékbe.

Van azonban a pincék között a 2) típusba tartozó prэшázás kialakítású is. Ezeket elsősorban Zajgóvölgyben találjuk, a már korábban említett promontórium területén. Adatközlőnk (a Zajgóvölgy 4. pince tulajdonosa, Fekete Sándorné, Irénke) elmondása alapján a pince fölött található szőlőhegyen leszüretelt szőlőt mind a mai napig szekérre rakják és a pince előtt található prэшázba szállítják, ahol feldolgozzák. Ők a pincék között és tetején húzódó gyalogösvényen közlekednek a pincék és a szőlő között, míg a szekérnek hosszabb távot kell megtenni a dűlőben.

Prэшázás pincéket Székelyhíd belterületén is találunk, a Sósúti pincesor felső részén, távol a szőlőhegytől. Kialakulásuk és funkciójuk még nem tisztázott, kutatásra szorul.

4. Homlokzati kialakítások [3]

Székelyhídon a beltelki pincesorok többségükben megmaradtak és a népi építészet különösen értékes részét képezik. A pinceelőnek nevezett homlokzatok Székelyhídon nem alkotnak szorosan zárt térfalat,

mint Szalacson a Nagyburga pincésora, hanem lejtős támfalakkal és növényzettel védekeznek a talajerosztás ellen. Többségük a XVIII. század végén, XIX. század elején keletkezett. A pincék falazata és oromzata téglából készült (a terméskőből kialakított homlokzat tájidegen). Az oromzat alakja lehet félkör- vagy, szegmensíves, kosárgörbe, háromszögletű vagy poligonális (sokszögű) lezárású. Gyakran téglakiugrásokkal díszített. Feltételezésem szerint ezek a lezárások a pincehomlokzatok egy korábbi típusát alkotják – az egyenes, most már domináló záródással szemben –, mivel igyekeznek követni a mögöttük húzódó boltozat alakját. Ez a hipotézis azonban még bizonyításra szorul, bár alátámasztani látszik az a tény, hogy ezeknél a homlokzatoknál megtalálható a hordók gádjában való leeresztéséhez segítségül használt négyzetes nyílás az áthidaló fölött. Az egyenes záródású homlokzatoknak csak a töredékén találjuk meg ugyanezt.

Az ajtók többsége rácsos kialakítású kovácsoltvas ajtó, díszes zártakaró lemezzel és kulcslyuktakaróval. A kulcslyuktakaró általában timpanonos (háromszögű oromzat) aedícula (kis ház alakú díszítmény), de félköríves is előfordul gomb, rombusz, rozetta (stilizált virágdíszítmény), palmetta (pálmalevelekhez hasonló, legyezőszerűen szétterülő levelekből álló növényi díszítés) díszítéssel. Gyakori a felül rácsos kialakítású keretes, alul keret-betétes vagy csak rácsos tölgyfaajtó kovácsoltvas pántokkal megerősítve, mely pántok többnyire mértani formában végződnek (kör, háromszög, rombusz). Az ajtószárnyakat borító pánt szinte kivétel nélkül igényes munka és díszített: rozetta, csavart pálcás díszítés, rombusz, palmetta, meander (szalagfonat), farkasfog (cikcakkos díszítés), vésett fonatdísz, gyémántmetszésű. Székelyhídon nem ritka az úgynevezett kettős ajtó, ahol a belső szárny mindig tömör, a külső pedig áttört.

5. Következtetések / Összefoglaló

Mindezen vizsgálatokból az érmelléki borkultúrára vonatkozó messzemenő következtetéseket még korai lenne levonni, hiszen az itt található több mint 2000 pincének kevesebb, mint egy tizedét sikerült felmérnünk és megvizsgálnunk. Egyelőre inkább annak az idejét látom elérkezettnek, hogy a felmérések függvényében kijelöljük a haladási irányokat és kérdéseket fogalmazzunk meg, ami ezen terület gazdag és nagy múltra visszatekintő szőlő- és borkultúrájának mélyebb megismeréséhez vezet(het).

Irodalom

- [1] CSÁVOSSY, GY.: *Jó boroknak szép hazája, Erdély*, Mezőgazda Kiadó, Budapest, 2002, 113-115 oldal
- [2] ÉGETŐ, M.: *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 50. oldal,
- [3] KÉRI, G., KÁNTOR, A.: *Az érmelléki szőlőművelés építészeti és tárgyi emlékeinek védelme*, Hajdúsági Civil Központ és Adattár Alapítvány, Hajdúböszörmény, 2009, 42-94 oldal
- [4] MÓZES, T.: *Érmelléki borpincék*, Népiismereti dolgozatok, Bukarest, 1981, 227-231 oldal

- [5] VARGA, GY.: *Érmelléki szőlőhegyek rendszabályai a XIX. század végéről*, In: Szabó István emlékkönyv (Szerk.: Rácz István), Kossuth Egyetem Kiadó, Debrecen, 1998, 280-281 oldal

Kántor Anita, doktorandus

Munkahely: Debreceni Egyetem Műszaki Kar Építésztechnológiai Tanszék

Cím: 4028, Magyarország, Debrecen, Ótemető utca 2-4.

Telefon / Fax: +36-20-8011246

E-mail: kiskantor@hotmail.com